

لزوم آگاهی شاغلان حرفه‌های پزشکی بر قوانین حقوقی و کیفری (قسمت اول)

نویسنده: دکتر شهریار اسلامی تبار^۱

مقدمه:

شاغلان حرفه‌های پزشکی در طول تاریخ به لحاظ اینکه خدمات مفیدی از نظر سلامت روحی، روانی و جسمانی برای افراد جامعه داشته‌اند، از جایگاه ویژه‌ای برخوردار می‌باشند. به همین دلیل این قشر یکی از طبقات قابل احترام محسوب شده و بیماران نیز به لحاظ اعتماد، جهت معالجه و مداوا به آنان مراجعه می‌کنند. در مقابل این حسن اعتماد بیماران، پزشکان نیز دارای وظایف و تکالیفی هستند، به طوری که ضرورت دارد از تخصص علمی و عملی لازم برخوردار باشند تا اقدامات آنان برای درمان باعث ورود ضرر و زیان جانی و مالی نگردد. هر چند که علیرغم سعی و تلاش فراوان ممکن است وقوع برخی اشتباهات جبران‌ناپذیر باشد، چرا که پزشک نیز انسان بوده و از احتمال خطا و اشتباه مصون نیست.

پس باید آگاه بود که یک پزشک یا صاحبان حرف گروه پزشکی چه مواقعی مسئول و پاسخگوی اعمال اشتباه، تقصیر و یا احیاناً عدم آگاهی خویش است.

اطلاع پزشکان از علوم مربوطه، خصوصاً مسائل حقوقی و کیفری، نه تنها موجب محدودیت آزادیشان نیست بلکه باعث اعتلای اندوخته‌های علمی آنان شده و آگاهی آن‌ها را در تعهد به اجرای دقیق و صحیح اصول شغلی و حرفه‌ای خویش بیشتر تضمین می‌کند و قانونمند بودن اصول حاکم بر اینگونه مشاغل

ایجاب می‌کند که بیماران نیز از حمایت قانونی برخوردار باشند تا در برابر خطاهای شغلی و فنی احساس امنیت بیشتری نمایند. شخص زیان دیده هنگامی که در مقام مدعی قرار می‌گیرد اگر از قواعد حقوقی و کیفری اطلاعات لازم را داشته باشد در مرحله اقامه دعوی می‌تواند ادعای خویش را اثبات کند و پزشک نیز باید آگاه باشد تا در مقابل خطای ارتكابی که ممکن است در هنگام انجام تخصص خویش و یا عدم رعایت مقررات و موازین و یا نقض اصول و قواعد موضوعی و متعارف این شغل اعم از: اشکال در معالجه، عمل جراحی، تشخیص علمی بیماری و یا بی‌مبالاتی و بی‌احتیاطی انجام داده و باعث بروز خساراتی به بیمار شده، مسئول جبران زیان وارده خواهد بود.

برای روشن شدن بهتر موضوع و توجه به مسایل عنوان شده چند نمونه از موارد منتشره در جراید ذکر می‌شود:

۱- «بیماری، در پی تشخیص برای اسکن به واحد پزشکی هسته‌ای «م» واقع در خیابان «ف» تهران مراجعه می‌کند تا مقدار معینی طبق تجویز پزشک «ید رادیواکتیو» دریافت کند، اما متصدی مربوطه به جای ۱۲ میلی کوری «ید رادیواکتیو» ۲۰ میلی کوری می‌دهد. بعداً معلوم می‌شود که بر اثر عدم

تنظیم دستگاه در مورد چند بیمار دیگر نیز چنین اشتباهی صورت گرفته است و علاوه بر آن به ایشان گفته می‌شود تا ۳ روز با دیگران تماس نداشته باشد، ولی متعاقب آن مشخص می‌شود که دوره قرنطینه برای کسانی که تا این مقدار از ماده مزبور استفاده می‌کنند ۱۰ تا ۱۵ روز بوده است.»

۲- «بیماری با پوسیدگی معمولی دندان به دندانپزشک مراجعه می‌کند، بنا به اظهارات بیمار، دندانپزشک بعد از تراش دندان و برداشتن پوسیدگی، دندانی را که پوسیدگی معمولی داشته به عصب می‌رساند (ظاهراً به دلیل مسائل مالی) و اظهار می‌دارد چون دندان ضعیف شده، باید آنرا روکش کند و بعد از چند سال دندان به دلیل ضعیف شدن می‌شکند و از بین می‌رود و بیمار علاوه بر نقص عضو از نظر مالی نیز متضرر می‌شود.»

۳- «بیماری در حین مراجعات بعد از عمل جراحی انحراف بینی به دلیل خونریزی و تنگی نفس به پزشک معالج مراجعه و با این نظر پزشک مواجه می‌شود: گوشت شما پوسیده و قابل بخیه نیست و به این دلیل خونریزی می‌کند. بیمار به ناچار مرتباً برای معالجه نزد همان پزشک مراجعه و هر بار فقط به صورت سطحی درمان می‌شده است. بعد از گذشت یکسال بیمار به پزشک متخصص دیگری مراجعه می‌کند، پزشک اخیر صراحتاً عنوان می‌نماید که بیمار دچار نقص عضو شده و

قسمت بالای بینی وی سوراخ شده است و احتمال دارد عمل جراحی جدید بر روی آن در داخل کشور امکان پذیر نباشد و مجبور به اعزام به خارج برای ادامه درمان و مداوا شود و ... بیمار جهت شکایت به سازمان نظام پزشکی و پزشکی قانونی مراجعه می نماید ولی به او اعلام می شود که چون یک سال از زمان مداوا سپری شده، پس موضوع شامل مرور زمان گردیده است و عملاً کار خاصی نمی توان کرد.» (۱)

البته لازم به ذکر است مطابق مواد ۷۳۱ به بعد آیین دادرسی مدنی سابق در ارتباط با قانون مرور زمان بوده و مطابق نظر شورای محترم نگهبان عطف به نامه شماره ۱/۵۰۶۵۵ مورخ ۶۷/۱۰/۲۷ شورای عالی قضایی، اشعار می دارد: مرور زمان مخالف با موازین شرع تشخیص داده شده است و طبق همین نظریه ادعای فوق مغایر می باشد.

حال سؤالاتی مطرح می شود: کدام نهاد بایستی به این مشکلات (نحوه درمان و طرح شکایت) به صورت جدی رسیدگی کند و حداقل پاسخگوی اذهان عمومی، خوانندگان روزنامه و این شخص باشد؟ چگونه است در خصوص مشکلات دیگر نظیر فاضلاب، برق، چاله های خیابان، ... مطرح شده در جرایم، به سرعت از سوی سازمان های ذیربط جواب داده می شود ولی مشکلات اینچنینی مرجعی مسئول و پاسخگو ندارد تا باعث ایجاد توهمات خاص برای عامه مردم نگردد؟!

از طرفی برای نظارت بر عمل های جراحی حساس تر مانند جراحی قلب، مغز، کلیه، کبد و ... کدام مرجع، ناظر واقعی است و کدامین مرجع قانونی پاسخگوی زیان دیده می باشد؟ مسایل عنوان شده صرف نظر از صحت و سقم آن قسمتی از درد دل مردم می باشد که در جرایم منعکس شده است و به نظر می رسد

ضرورت دارد از سوی سازمان های مسئول مورد پیگیری عادلانه واقع شود و در صورت درست ادعاها، متخلف تحت پیگرد قرار گیرد تا خسارات مادی و معنوی وارده را جبران نماید و در صورت بی اساس بودن ادعای مطروحه زمینه اعاده حیثیت شغلی و حمایت از صاحب حرفه فراهم گردد.

ماده ۶۹۸ قانون مجازات اسلامی و تبعات ادعای کذب:

به موجب این ماده «هر کس به قصد اضرار به غیر یا تشویش اذهان عمومی به مقامات رسمی به وسیله نامه یا شکوائیه یا مراسلات یا عرایض یا گزارش یا توزیع هرگونه اوراق چاپی یا خطی یا امضاء یا بدون امضاء اکاذیبی را اظهار نماید یا با همان مقاصد اعمالی را برخلاف حقیقت رأساً یا به عنوان نقل قول به شخص حقیقی یا حقوقی یا مقامات رسمی تصریحاً یا تلویحاً نسبت دهد، اعم از این که از طریق مزبور به نحوی از انحاء ضرر مادی یا معنوی به غیر وارد شود یا نه علاوه بر اعاده حیثیت در صورت امکان، باید به حبس از دو ماه تا دو سال و یا شلاق تا ۷۴ ضربه محکوم شود.» می تواند به محاکم شکایت کند.

در هر حال این ها همه بیانگر آن است که پزشکان محترم علاوه بر داشتن آگاهی در زمینه های مختلف علمی رشته تخصصی خود که نیاز مبرم بوده و بایستی در روز آمد کردن این اطلاعات از هیچ کوششی دریغ نکردن و حتی المقدور بعد از انجام خدمت به بیماران از تبعات قانونی اقدامات معموله نیز مطلع باشند تا در صورت لزوم قادر باشند در مقام دفاع از عمل خود و آنچه که واقعیت دارد، برآیند.

ارائه اطلاعات صحیح و حفظ

حیثیت اشخاص:

چنانچه اخلاق پزشکی و نظارت بر امر درمان در مورد پزشکان رعایت شود و نهادهای قانونی، مسئول و پاسخگوی مردم باشند و به مطالب منتشره در مطبوعات بطور مستدل پاسخ دهند و هرگاه شکایت برحقی وجود دارد رسیدگی شود، موجب می گردد تا این گونه مسایل منتشره که گاه واقعیت دارد بدون پاسخ نمانده و عزت و احترام این گونه مشاغل و پزشکانی که شبانه روز زحمات طاقت فرسایی را در جهت بهبودی بیماران متحمل می شوند، حفظ خواهد شد.

برخی از آمار منتشره در خصوص تخلفات و جرائم شاغلان حرف پزشکی در سایر کشورها:

منظور از بحث حساس این نیست که تخلفات و اشتباهات و همچنین آمار آن مکتوم مانده و برای اطلاع عموم منعکس نشود، بلکه بنظر می رسد لازم است تا این آمار استخراج و با بررسی های کارشناسی در اختیار صاحب نظران، منتقدان و حتی در صورت نیاز در دسترس عامه مردم قرار گیرد تا موجبات افزایش سطح آگاهی هر دو گروه فراهم و اقدامات پیشگیرانه لازم نیز به عمل آید. برای مثال:

الف) طبق آمار منتشره در کشور آمریکا سالیانه حدود ۱۸۰/۰۰۰ نفر قربانی اشتباهات پزشکی شده و جان خود را از دست می دهند، روزنامه «یو، اس تودی» می نویسد، دولت آمریکا دست اندرکاران مسایل پزشکی و دارویی را تشویق می کند که اشتباهات پزشکی را گزارش نمایند تا با آشکار شدن این اشتباهات از تکرار آن ها جلوگیری شود.

ب) سست شدن اعتماد مردم نسبت به پزشکان در استرالیا، مشکلات تازه ای را برای

منعکس نشده اند و یا برعکس. شاهد آن مثال زیر می باشد که با انعکاس وسیع، در جراید کثیرالانتشار کشور درج شده و به اطلاع عموم رسانده شده است.

اطلاعیه سازمان نظام پزشکی جمهوری اسلامی ایران: (۳)

بدینوسیله به اطلاع می رساند آقای دکتر به شماره عضویت به علت درمان های غیر اصولی منتج به تحمیل مخارج غیر ضروری به بیمار و تکرار کارهای خلاف موازین علمی و اخلاقی بدون داشتن تخصص و تبصره به استناد رأی صادره از طرف هیأت بدوی انتظامی کرج و تأیید مجدد آن توسط هیأت عالی انتظامی سازمان نظام پزشکی به محرومیت از اشتغال به حرفه های پزشکی و وابسته در تمام کشور جمهوری اسلامی ایران به مدت یک سال محکوم گردیده است. (۴)

این رأی طبق ماده ۳۲ آیین نامه انتظامی رسیدگی به تخلفات صنفی و حرفه ای شاغلان حرف پزشکی و وابسته (مصوب ۱۳۷۳/۵/۹ هیأت وزیران) و در مطبوعات مردمی و کثیرالانتشار درج می شود.

لازم به توضیح است که ماده ۳۲ مقرر می دارد: مفاد آرای قطعی هیأت های انتظامی و نظام پزشکی در مورد بندهای «د» و «ه» و «و» ماده ۳۰ در مطبوعات محلی و کثیرالانتشار کشور درج می شود.

به هر حال امید است در انتشار آراء حتماً به تبعات، عوارض اجتماعی و خانوادگی موضوع توجه شود تا خدای ناخواسته حیثیت یک پزشک به دلیل تخلف معمولی یا یک اشتباه در تمام کشور تزییع نگردد و حتی المقدور مطابق تبصره ماده ۳۰ فصل مجازات های انتظامی آیین نامه مزبور به هیأت های بدوی و عالی انتظامی اجازه داده شده است «به جای حکم

قرار گیرد تا هر شخصی بدون جهت، اجازه تعرض به حقوق قانونی و یا جریحه دار نمودن عواطف مردم و اکثریت این قشر زحمت کش را نداشته و آگاه باشد که اگر «من غیر حق» بر علیه پزشکی اقامه دعوی کند و یا موجبات تشویش اذهان را فراهم آورد، مسئول خواهد بود مگر این که ادعای خویش را ثابت و در غیر آن صورت مسئول جبران خسارات مادی و معنوی وارده گردد و البته عدالت حکم می کند تا مراجع قانونی نظارتی از جمله دادگاه های صالحه، سازمان پزشکی قانونی و سازمان نظام پزشکی نیز با توجه به شرایط، متناسب با تخلف یا جرم ارتكابی و رعایت احترام و حفظ شئون، به عمل ارتكابی او رسیدگی نمایند.

حدود صلاحیت هیأت های بدوی و عالی و اطلاع رسانی:

حدود صلاحیت هیأت های بدوی و عالی رسیدگی به جرائم و تخلفات شاغلان حرف پزشکی و برخورد آن ها با متخلفین طبق قانون تشکیل سازمان نظام پزشکی و آیین نامه انتظامی، رسیدگی به تخلفات صنفی و حرفه ای شاغلان حرف پزشکی و موارد آن مشخص شده است. حال بحث این است که بعد از رسیدگی به تخلف، در چه مواردی موضوع از طریق جراید کثیرالانتشار به اطلاع عموم مردم کشور می رسد، آیا با همه متخلفان با توجه به جرم یا تخلفی که مرتکب شده اند یکسان برخورد می شود؟ فلذا شایسته است که مصادیق هر نوع برخوردی شفاف باشد تا همه شاغلان حرف پزشکی در جریان امر قرار گیرند و اگر ادعایی دارند چه در مقام شاکی و چه در مقام متشاکی به حقوق حقه خود برسند و از افراط و تفریط ها اجتناب شود.

در مواردی نیز مشاهده می گردد که آراء صادره انعکاس بسیار کمی داشته و یا اصلاً

مراکز درمانی این کشور به وجود آورده است. برابر تازه ترین آمارها تنها در سال ۱۹۹۵ میلادی ۱۸۷۰۰۰ نفر از بیماران استرالیایی بر اثر خطاهای پزشکی جان باخته اند و ۵۰۷۰۰۰ نفر نیز به همین علت دچار از کارافتادگی و ناتوانی جسمانی شده اند.

روزنامه «استرالین» چاپ سیدنی به نقل از وزیر بهداشت استرالیا خاطر نشان کرده است که بر اساس یک پژوهش تازه، این روند تأثیر ناگواری در مناسبات میان بیماران و پزشکان بر جای گذاشته است. همین گزارش می افزاید: واکنش منفی و حساسیت های مرگبار در برابر برخی داروها یکی از عوامل مرگ و میر بیماران استرالیایی بوده است که به هر حال نوعی خطای پزشکی محسوب می شود. زیرا مردم توقع دارند این قبیل پیامدها پیش از تجویز و مصرف دارو توسط پزشکان شناسائی و پیشگیری شود (۲).

اما متأسفانه در کشور ما مؤسسه یا سازمانی که مسئولیت حمایت متقابل از هر دو قشر را عهده دار باشد دقیقاً مشخص نمی باشد و لذا اطلاعات دقیقی از آمار قربانیان امور پزشکی از جمله قصور و دخالت غیرمجاز در امر پزشکی، اشتغال به امر تخصصی توسط پزشکان غیر متخصص و ... وجود ندارد و نحوه برخورد با متخلف نیز به دلیل تعدد مراجع رسیدگی به امر تخلفات و جرایم حرفه های پزشکی متکی به ضوابط خاص و همسانی نیست. از طرفی دیگر نحوه درج آن در جراید نیز جای اشکال دارد و بیش تر به نظر می رسد سلیقه ای باشد تا قانونی. اصولاً همان گونه که پزشک متخلف باید در برابر قانون جوابگو باشد، بایستی با بیماری که به کذب؛ مطلب یا طرح شکایتی را منتشر می کند، تحت عنوان افترا و اعاده حیثیت با ایشان برخورد و پاسخ لازم داده شود و در صورتی که نیاز باشد تحت پیگرد قانونی نیز

محکومیت در بندهای «الف»، «ب»، «ج» این ماده حسب درخواست محکوم علیه مجازات نقدی از حداقل ۵۰۰ هزار ریال تا حداکثر ۲ میلیون و ۵۰۰ هزار ریال متناسب با نوع تخلف از وی دریافت و به حساب سازمان نظام پزشکی محل اشتغال به حرفه پزشکی واریز کنند» عمل شود.

از مقررات مربوط به حقوق متقابل شاکی و متشاکی:

در این قسمت مواردی از مقررات راجع به حقوق متقابل شاکی و متشاکی که به رأی فوق الاشعار نیز مرتبط می باشد، ذکر می گردد تا اشخاص با اطلاع از آن بتوانند مانع از تضییع احتمالی حقوق خود شوند.

الف) شکایت از رأی نظام پزشکی:

تبصره ۳ ماده ۲۶ قانون تشکیل سازمان نظام پزشکی ایران مصوب ۱۳۷۴/۱۰/۲۰ مجلس شورای اسلامی در مورد آراء صادره از سوی نظام پزشکی مقرر می دارد:

«در صورتی که کسی نسبت به رأی نظام پزشکی شاکی باشد می تواند به دادگاه صالحه شکایت کند». و منظور از دادگاه صالحه، در حال حاضر دادگاههای عمومی می باشند.

عدالت ایجاب می کند که حق محکوم له و محکوم علیه در همه موارد محفوظ بماند و از تعرض «من غیر حق» به حقوق طرف مقابل اجتناب شود و همان گونه که شاکی برای دفاع از خود دارای حق و حقوق خاصی است، بایستی حق و حقوق محکوم نیز در قانون لحاظ شود تا از پایمال شدن حقوق ایشان جلوگیری به عمل آید.

ب) از مسئولیت پزشک:

در خصوص مسئولیت پزشک در مقابل

اشتباه ناشی از انجام تخصص خویش ماده ۲۴ قانون تشکیل نظام پزشکی مقرر می دارد: «به منظور رسیدگی به تخلفات صنفی و حرفه ای شاغلین حرف پزشکی و وابسته به پزشکی، سازمان نظام پزشکی در مرکز و شهرستان ها دارای هیأت عالی انتظامی و هیأت های بدوی انتظامی خواهد بود که مطابق مواد بعدی این قانون تشکیل می گردد.

تبصره - عدم رعایت موازین شرعی و قانونی و مقررات و نظامات دولتی و صنفی و حرفه ای و سهل انگاری در انجام وظایف قانونی و اجحاف به بیماران و مراجعین به وسیله شاغلین حرف پزشکی و وابسته به پزشکی تخلف محسوب و متخلفین با توجه به شدت و ضعف عمل ارتكابی و تعدد و تکرار آن حسب مورد به مجازات های زیر محکوم می گردند:

الف - تذکر یا توبیخ شفاهی در حضور هیئت مدیره نظام پزشکی محل.

ب - اخطار یا توبیخ کتبی با درج در پرونده نظام پزشکی محل.

ج - توبیخ کتبی با درج در پرونده نظام پزشکی و نشریه نظام پزشکی محل یا الصاق رأی در تابلو اعلانات نظام پزشکی محل.

د - محرومیت از اشتغال به حرفه های پزشکی و وابسته از ۳ ماه تا ۱ سال در محل ارتكاب.

ه - محرومیت از اشتغال به حرفه های پزشکی و وابسته از ۳ ماه تا ۱ سال در تمام کشور.

و - محرومیت از اشتغال به حرفه های پزشکی و وابسته از بیش از ۱ سال تا ۵ سال در تمام کشور.

ز - محرومیت دائم از اشتغال به حرفه های پزشکی و وابسته در تمام کشور».

تخلف، نوع و میزان مجازات ها:

مطابق آیین نامه انتظامی رسیدگی به تخلفات صنفی و حرفه ای شاغلان حرفه های پزشکی و وابسته مصوب سال ۱۳۷۴/۵/۹ هیأت وزیران، مصادیق تخلف مذکور و نوع و میزان مجازات ها در هر مورد و نحوه رسیدگی و اجرای احکام طبق موارد ذیل می باشد:

«ماده ۶ - انجام امور خلاف شئون پزشکی توسط شاغلان حرفه های پزشکی ممنوع است.

ماده ۷ - تحمیل مخارج غیر ضروری به بیماران ممنوع است.

ماده ۱۰ - شاغلان حرفه های پزشکی مکلفند تعرفه های خدمات درمانی مصوب را رعایت کنند.

ماده ۳۰ - مجازات های انتظامی به شرح زیر تعیین می شود:

الف - تذکر یا توبیخ شفاهی در حضور هیأت مدیره نظام پزشکی محل.

ب - اخطار یا توبیخ کتبی با درج در پرونده نظام پزشکی محل

ج - توبیخ کتبی با درج در پرونده نظام پزشکی و نشریه نظام پزشکی محل یا الصاق رأی در تابلو اعلانات نظام پزشکی محل.

د - محرومیت از اشتغال به حرفه های پزشکی و وابسته از ۳ ماه تا ۱ سال در محل ارتكاب تخلف

ه - محرومیت از اشتغال به حرفه های پزشکی و وابسته از ۳ ماه تا ۱ سال در تمام کشور.

و - محرومیت از اشتغال به حرفه های پزشکی و وابسته از بیش از ۱ سال تا ۵ سال در تمام کشور.

ز - محرومیت دائم از اشتغال به حرفه های پزشکی و وابسته در تمام کشور.

تبصره - هیأت های بدوی و عالی انتظامی

مجاز هستند به جای حکم محکومیت در بندهای «الف» و «ب»، و «ج» این ماده حسب درخواست محکوم علیه مجازات های نقدی از حداقل ۵۰۰ هزار ریال تا حداکثر ۲ میلیون و ۵۰۰ هزار ریال متناسب با نوع تخلف از وی دریافت و به حساب سازمان نظام پزشکی محل اشتغال به حرفه پزشکی واریز کنند.

ماده ۳۱- مجازات های موضوع ماده ۳۰ این آیین نامه به شرح زیر اعمال می شوند:

ج- متخلفان از مواد ۶، ۷، ۱۰ ... حسب مورد به مجازات های مقرر در بندهای «ج» یا «د» یا «ه».

در بحث های آینده موارد دیگری از مسئولیت پزشکان در مقابل بیمار و قوانین مطروحه در مقررات حقوقی و کیفری مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

ادامه دارد

منابع:

- ۱- روزنامه ایران، مورخ ۱۳۷۸/۴/۱۵.
- ۲- روزنامه همشهری، مورخ ۱۳۷۸/۹/۱۸.
- ۳- روزنامه کیهان، مورخ ۱۳۷۸/۶/۱۸ صفحه ۱.
- ۴- روزنامه کیهان، مورخ ۱۳۷۸/۶/۱۸ صفحه ۱.
- ۵- اسلامی تبار، شهريار: مجموعه کامل قوانین و آیین نامه های کیفری-امور پزشکی، دندان پزشکی، ... انتشارات سیما، چاپ دوم؛ ۱۳۷۸.
- ۶- اسلامی تبار، شهريار. مجموعه کامل قوانین قصاص و دیات، انتشارات نگارش روز، چاپ اول؛ ۱۳۷۹.
- ۷- جعفری لنگرودی، محمد جعفر: ترمینولوژی حقوق، انتشارات گنج دانش، چاپ دوم، ۱۳۶۷.
- ۸- دادگستری جمهوری اسلامی ایران: قانون مجازات اسلامی، ضمیمه روزنامه رسمی
- ۱۴- کریمی، حسین: مجموعه قوانین و مقررات حقوقی، چاپ دوم، تهران: نشر روزنامه رسمی کشور؛ ۱۳۷۳.
- ۱۵- لاریجانی، باقر. عباسی، محمود: حقوق بیماران در کشورهای اروپایی، چاپ اول، تهران: نشر مؤسسه فرهنگی انتشاراتی الحوراء، ۱۳۷۷.
- ۱۶- معاونت حقوقی و مجلس وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی: مجموعه قوانین وزارت بهداشت ...، چاپ دوم، تهران: وزارت بهداشت ...، ۱۳۶۴.
- ۱۷- میر محمد صادقی، حسین: واژه نامه حقوق اسلامی. چاپ اول، تهران، انتشارات جهاد دانشگاهی شهید بهشتی؛ ۱۳۶۹.
- ۹- شجاع پوریان، سیاوش. مسئولیت مدنی، چاپ اول، تهران: انتشارات فردوسی؛ ۱۳۷۳.
- ۱۰- طاهری آبکوه، رضا. قاسمی، هادی: خطرات شغلی در حرفه دندان پزشکی، چاپ اول، تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی مشهد؛ ۱۳۷۷.
- ۱۱- عباسی، محمود: مجموعه مقالات حقوق پزشکی، چاپ اول، تهران: انتشارات حقوقی؛ ۱۳۷۷.
- ۱۲- کاتوزیان، ناصر: قانون مدنی - ر نظم حقوقی کنونی، چاپ اول، تهران: نشر دادگستر؛ ۱۳۷۸.
- ۱۳- کریمی، حسین: مجموعه قوانین و مقررات جزایی، چاپ دوم، تهران: نشر روزنامه رسمی کشور؛ ۱۳۷۴.

